

А.М. Ибрагим^{1*}, Н. Йылдыз², Е.К. Карбозов³

¹К. Сагадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті, Алматы, Қазақстан

²Анкара Хаджы Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия

³Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Email: ¹ibragimayagoz@gmail.com, ²naciye.yildiz@hbv.edu.tr, ³e.karbozov76@gmail.com

ORCID: ¹0000-0003-3017-0089, ²0000-0002-8351-4538, ³0000-0001-7909-1299

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ЕРТЕГІ-ДАСТАНДАРЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕРДІҢ ҚАЗАҚ ФЭНТЕЗИ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Әдебиет жанды құбылыс саналғандықтан уақыт ағымына қарай оның кейбір аспектілерінің өзгеріске ұшырауы да заңды. Сан ғасырлар бойы өз құндылығын жоғалтпай келе жатқан ұлттық фольклордың үлгісі саналатын ертегі-дастандардың шекпенінен шыққан фэнтези жанрына сұраныс күннен күнге артып келеді. Мақаламыздың басты мақсаты – Бостон дастаны мысалына сүйене отырып, түркі халықтарының фольклорлық мотивтері мен сюжеттерінің фэнтези шығармаларда көрініс табуын анықтау. Жер астына түсу, белгілі бір жануардың бас кейіпкерді жұтып, қайта құсуы арқылы оған керемет қасиет дарытуы сынды мотивтердің қазақ батырлық ертегілерінен бөлек қырғыз халқының ертегі-дастандарында сюжеттік желінің қайталануы салыстырмалы талдау негізінде көрсетіледі. Батырлық дастандар мазмұнындағы мифопоэтикалық сананың, мифтік танымның, фольклорлық мотивтер мен бейнелердің тұрақты көрінісі қарастырылады. Ерте заманнан сақталып жеткен ертегі, дастандардағы сюжеттік желілер мен фольклорлық мотивтерге қатысы туралы талдаулар негізінде тұжырымдар жасалады. Салыстырмалы, салғастырмалы әдістер мен жинақтау, анализ жасау тәсілдері негізінде ертегі-дастандардағы мотивтердің фэнтези шығармалардағы мотивтермен ұқсастықтары мен айырмашылықтары, фэнтези авторлары тарапынан жасалған трансформациялар айқындалады. Өскелең ұрпақтың сүйікті жанрына айналып үлгерген бұл жанрдағы фольклорлық мотивтер арқылы ұлттық кодтың қаншалықты дұрыс беріліп жатқандығын қарастыру қашан да өзекті болып табылады. Зерттеу жұмысы нәтижесінде фэнтези әдебиеттің авторлары ертегі-дастандарға қарағанда туындыларын шындыққа жақындау етіп баяндайтыны анықталды. Сондай-ақ фэнтези авторлары өз кітаптарында түркі аңыздарының, мифтерінің көптеген элементтерін қолданған. Түркі фольклорының элементтері авторлардың шығармаларында шешуші рөл атқарады. Осылайша қазіргі фэнтези жанры фольклорлық және заманауи суреттерін және шындықты жеке авторлық түсінуді біріктіреді деген қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: фэнтези, ертегілер, дастандар, «Бостон» дастаны, фольклорлық мотивтер, сюжеттер.

А.М. Ибрагим^{1*}, Н. Yıldız², Е.К. Karbozov³

¹University of International Business named after K. Sagadiev, Almaty, Kazakhstan

²University of Ankara Haci Bayram Veli, Ankara, Turkey

³Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Email: ¹ibragimayagoz@gmail.com, ²naciye.yildiz@hbv.edu.tr, ³e.karbozov76@gmail.com

ORCID: ¹0000-0003-3017-0089, ²0000-0002-8351-4538, ³0000-0001-7909-1299

REFLECTION OF FOLKLORE ELEMENTS IN FAIRY TALES AND SAGAS OF THE TURKIC PEOPLES IN THE WORKS OF KAZAKH FANTASY

Abstract. Since literature is considered to be a living phenomenon, it is natural that some aspects of it change over time. The demand for the fantasy genre, which arose based on fairy tales and sagas, which for

centuries were considered a model of national folklore that does not lose its value, is growing day by day. The main goal of our article is to reveal the reflection of folklore motifs and plots of the Turkic peoples in fantasy works on the example of the Boston Saga. In addition to the Kazakh heroic tales of such motifs as a journey into the underworld, instilling a certain animal with incredible qualities in the main character, the repetition of the storyline in the tales of the Kyrgyz people is shown on the basis of comparative analysis. The stable manifestation of mythopoetic consciousness, mythical knowledge, folklore motifs and images in the content of heroic sagas is considered. Based on the analysis, a conclusion is made about the involvement of storylines and folklore motifs in fairy tales, and sagas that have been preserved since ancient times. Based on comparative, contrastive methods and methods of generalization, analysis, similarities and differences between motives in fairy tales and sagas with motives in fantasy works, transformations made by fantasy authors are revealed. It is always relevant to consider how correctly the national code is transmitted through folklore motifs in this genre, which has already become the favourite genre of the younger generation. As a result of the research, it was found that the authors of fantasy literature present their works closer to reality than fairy tales and sagas. Also, fantasy authors used many elements of Turkic legends and myths in their books. Elements of Turkic folklore play a decisive role in the authors' works. Thus, it is concluded that modern fantasy literature combines folklore and modern pictures of the world and the author's individual understanding of reality.

Keywords: fantasy, fairy tales, sagas, Boston Saga, folklore motifs, plots.

А.М. Ибрагим^{1*}, Н. Йылдыз², Е.К. Карбозов³

¹Университет Международного Бизнеса им. К.Сагадиева, Алматы, Казахстан

²Университет Анкара Хаджы Байрам Вели, Анкара, Турция

³Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Email: ¹ibragimayagoz@gmail.com, ²naciye.yildiz@hbv.edu.tr, ³e.karbozov76@gmail.com
ORCID: ¹0000-0003-3017-0089, ²0000-0002-8351-4538, ³0000-0001-7909-1299

ОТРАЖЕНИЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В СКАЗКАХ И САГАХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАЗАХСКОГО ФЭНТЕЗИ

Аннотация. Поскольку литература считается живым явлением, естественно, что некоторые ее аспекты претерпевают изменения с течением времени. Спрос на жанр фэнтези, возникший на основе сказок и саг, которые на протяжении веков считались образцом национального фольклора не теряющий своей ценности, растет день ото дня. Основная цель нашей статьи – выявить отражение фольклорных мотивов и сюжетов тюркских народов в фэнтезийных произведениях на примере Бостонской саги. Помимо казахских героических сказок таких мотивов, как путешествие в подземный мир, привитие определенного животного невероятных качеств главному герою, повторение сюжетной линии в сказках кыргызского народа показано на основе сравнительного анализа. Рассматривается устойчивое проявление мифопоэтического сознания, мифического познания, фольклорных мотивов и образов в содержании героических саг. На основе анализа делается вывод о причастности сюжетных линий и фольклорных мотивов к сказкам, сагам, сохранившимся с древних времен. На основе сравнительных, сопоставительных методов и способов обобщения, анализа выявляются сходства и различия мотивов в сказочных сагах с мотивами в фэнтезийных произведениях, трансформации, сделанные авторами фэнтези. Всегда актуальным является рассмотрение того, насколько правильно передается национальный код через фольклорные мотивы в этом жанре, который уже стал любимым жанром подрастающего поколения. В результате исследовательской работы было установлено, что авторы фэнтезийной литературы излагают свои произведения ближе к реальности, чем сказки-саги. Также авторы фэнтези использовали в своих книгах многие элементы тюркских легенд, мифов. Элементы тюркского фольклора играют решающую роль в произведениях авторов. Таким образом, делается вывод, что современная фэнтези литература сочетает в себе фольклорные и современные картины мира и индивидуальное авторское понимание действительности.

Ключевые слова: фэнтези, сказки, саги, Сага «Бостон», фольклорные мотивы, сюжеты.

1. Кіріспе

Сан ғасырлар бойы ұрпақ тәрбиесінде маңызды орын алып келе жатқан ертегілердің, дастандардың рөлін бүгінде заманауи үлгідегі ертегі – фэнтези атқарып келе жатыр. Олай дейтініміз: өткен ғасырда алғаш жарық көре бастаған жаңаша үлгідегі, ұзақ көлемді ертегілер жеке жанр ретінде зерттеушілер, әдебиетшілер назарына ілігіп, зерттеу нысанына айнала бастады. Батыста фэнтезиді жеке жанр ретінде зерттеу 1970 жылдары басталды, одан кейін термин ретінде қолданыла бастады. Ал Ресейде фэнтези жанрына зерттеушілер тек XX ғасырдың соңында ғана назар аудара бастады. Бұл жанр танымалдылық кезеңін бастан кешірумен қатар, фэнтези жанрына деген ғылыми қызығушылықтың да өсуі байқалады: соңғы бірнеше жыл ішінде көптеген танымал фэнтези жанрында жазылған шығармаларды зерттеуге арналған сыни томдар жарық көрді. Осылайша, фэнтези жанры ресми түрде танылып, танымал бола бастағанымен, оның жалпы қабылданған нақты анықтамасы жоқ. Аталмыш жанрды негізінен бастап, түрлері мен тарам-тармағына, идеялық, көркемдік ерекшеліктеріне талдау жасау әдебиеттанудағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл зерттеуде Түрік әлемінің көптеген фантастикалық мотивтерін қамтитын Бостон дастаны мен фантастикалық мотивтері бар кейбір қазақ ертегі-дастандары мен қазіргі фэнтези жанрында жазылған шығармаларды салыстыру мақсат етілді.

Жоғарыда атап өткеніміздей, фэнтези – бұл ертегі, дастандардың заманауи үлгісі. Себебі ертегі, батырлар жыры, эпостық дастандарда кездесетін сюжет, фольклорлық мотивтер бүгінгі фэнтезидің негізі болып табылады. Мәселен басты қаһарманның ерекше дүниеге келуі, өзге балалардан ерте ержетуі, сынақтармен сыналып, шындалатын жол мотиві, түс көру мотиві, таңғажайып мақұлықтарға тап болу, олардың бірімен күрессе, бірімен жолдас болуы сынды сарындар фэнтези шығармаларда көптеп кездесуі тұжырымымызға дәлел бола алады. Жалпы фэнтези шығармаларда жан-жануарлардың, ерекше жаратылыс иелерінің алатын орны бөлек. Аталмыш жанрдағы шығармаларда түйсіктегі сана бара-бара оларды адаммен будандастырып, (самұрықтың, қасқырдың жұтып алып қайта түрлендіріп құсуы, перінің, жыланның қызына үйленуі, дию мен аюдан туған бала, көк өгіз, сулық сәйгүлік, аққу, кептер, қотыр құнан боп түрлену арқылы) тектік сыпат береді. Бұл тек түркілерге ғана емес, әлемдік, әсіресе афсаналық көркем санаға ортақ жүйе. Сұңқар, самұрық, айдаһар, түйғын, қаз, арыстан, жолбарыс, барыс, тырна, суыр, бөрі байрақты елтаңбалар мен рәміздердің түпкі тегінде осы мифтік бейнелер жатыр.

Мақаланың зерттеу мәселесі – Бостон дастаны мысалына сүйене отырып, түркі халықтарының фольклорлық мотивтері мен сюжеттерінің қазіргі қазақ әдебиетіндегі фэнтези шығармаларда көрініс табуын анықтау.

2. Зерттеу материалдары мен әдістері

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысындағы негізгі мақсатқа сәйкес, жер астына түсу, белгілі бір жануардың бас кейіпкерді жұтып, қайта құсуы арқылы оған керемет қасиет дарытуы

сынды мотивтердің қазақ батырлық ертегілерінен бөлек қырғыз халқының ертегі-дастандарында сюжеттік желінің қайталануы салыстырмалы талдау негізінде көрсетіледі. Батырлық дастандар мазмұнындағы мифопоэтикалық сананың, мифтік танымның, фольклорлық мотивтер мен бейнелердің тұрақты көрінісі қарастырылады. Ерте заманнан сақталып жеткен ертегі, дастандардағы сюжеттік желілер мен фольклорлық мотивтерге қатысы туралы талдаулар негізінде тұжырымдар жасалады. Салыстырмалы, салғастырмалы әдістер мен жинақтау, анализ жасау тәсілдері негізінде ертегі-дастандардағы мотивтердің фэнтези шығармалардағы мотивтермен ұқсастықтары мен айырмашылықтары, фэнтези авторлары тарапынан жасалған трансформациялар айқындалады.

2.2 Зерттеу материалдарына сипаттама

Зерттеу жұмысының материалы ретінде қырғыз халқының «Бостон» дастаны мен түркі халықтарына ортақ «Ер Төстік», «Бәйтерек» сынды ертегілер, сондай-ақ қазақ әдебиеті фэнтези жанрының үлгілі өкілі ретінде Зира Наурызбаева мен Лиля Калаустың «Бату мен оның достары» кітаптар сериясы алынды. Сонымен қатар А. Жақсылықов, А. Демесинова, Н. Sevirme сынды отандық және шетелдік авторлардың ғылыми мақала, еңбектері қарастырылды.

3. Талқылануы

Фэнтези жанры ресми түрде танылып, танымал бола бастағанымен, оның жалпы қабылданған нақты анықтамасы жоқ. Мәселен, Алек Уорли «Қиял патшалықтарында» егжей-тегжейлі зерттеулердің басым көпшілігінде фэнтезиді ғылыми фантастиканың «заңсыз ұрпағы» ретінде көрсетеді» деп тұжырымдай келе «фэнтези жанрында біріктіруге болатын анықтама жоқ» деп мәлімдейді (Worley, 2005). Ал отандық әдебиетші Ә. Әліакбар бұл жанр түріне «Фэнтези (ағыл. *fantasy* – «фантазия») – мифологиялық және ертегілік мотивтерді пайдалануға негізделген фантастикалық әдебиет түрі» деген анықтама береді (Әліакбар, 2012). Демек, фэнтезиді ертегінің шекпенінен шыққан жаңа әрі жас жанр ретінде қарастырады. Десе де фэнтезиді ертегі, дастандардан ерекшелейтін бірқатар айырым белгілердің бары сөзсіз. Отандық әдебиетшілеріміз аталмыш жанр жайында қазақ әдебиетіндегі авторлардың шығармашылығы негізінде айтқан әдеби ертегі жанрына үш қайнаса сорпасы қосылмайды деген ойларымен әлемдік деңгейде келіскенімізбен, ұлттық деңгейде өзгеше ой толғайды. Оған дәлел: Әліакбардың «фэнтези – қазақ әдебиетіндегі ұлттық фэнтезиіміздің христандық санадағы батыстық фэнтезиден өзгешелігіне орай авторлық позицияны танытатын және әр жазушыны бір-бірінен өзгешелеп тұратын алаштық миф пен бағзықазақтық ертегінің синтезі деген тоқтамға келеміз. Қазақ фэнтезиінің басты нышаны – мифке бет бұру. Өйткені Т. Рымжанов шығармаларында миф әр түрлі болып келеді, бір миф жалпы қазақ түсіндегі ұғымды танытса, екіншісі ұлттық ерекшелігімізді сақтай отырып автор тарапынан өмірге келген жаңа миф туындыгерлігін танытады» деген тұжырымы (Әліакбар, 2012). Біздіңше, фэнтези жанрындағы әдебиет дегеніміз – оқырманға өз әлемінен алшақтап, жаңа, табиғаттан тыс немесе басқа да ғажайыпқа сәйкес келетін әлемді ұсынатын

көркем әдебиет деген анықтама беруге болады. Розмари Джексон өзінің фэнтези жанры туралы кітабында «фэнтезидің сыни термині кез келген әдебиетке нақты түсіндірудің басымдығын бермейтін: мифтерге, аңыздарға, дастандарға, фольклор және ертегілерге, утопиялық аллегорияларға, армандарға қатысты қолданылғанын айтады» (Jackson, 1981). Кейбір ертегілер кейіпкерді туғаннан бастап есейгенге дейін бейресми түрде өмір кезеңдерін сипаттайды. Кейбір зерттеулерде адам болмысының негізгі биологиялық, психологиялық, әлеуметтік және мәдени шындықтары ертегі жанрының ерекшеліктерін көрсететін таңбалар тілінде кодталғаны анықталды. Осы орайда, ертегілер адамзатқа ұстаз қызметін атқарып отыр (Sevirme, 2012: 3093). Отандық зерттеулерде халық ертегілерінің көркемдік құралдары оларды жай ғана баяндау формасына айналдырып қоймай, әдебиет пен мәдениеттің терең байланысын көрсететін мәдени құндылықтарды, әлеуметтік нормалар мен дүниетанымдық көзқарастарды жеткізудің қуатты құралына айналғанын атап көрсетеді (Култанбаева, 2021).

Фэнтези мен фольклор түрлі жолдармен бір-бірімен астасып жатыр (Ибрагим, 2023). Фольклор мен әдебиет арасындағы байланыс көптеген зерттеушілердің зерттеу нысанына айналды. Мысалы С.В.Сулливан III өзінің «Welsh Celtic Myth in Modern Fantasy (Заманауи фэнтезидегі кельт мифі)» кітабында XIX ғасырдағы ескі жазбалардағы кельт мифологиясының әдебиетке әсерін атап өтеді (Sullivan, 1989). Соңғы уақыттарда фэнтези шығармалар мен фильмдерде ертегі-дастандардың қолданылуын Брайан Аттебери, Кристина Бакчилега, Димитра Фими, Адам Робертс, Джек Зипс сынды зерттеушілер қарастырды. Отандық әдебиетшілерімізден А.Ж. Құрманбаева өзінің «Фэнтези жанрының қазақ фольклорындағы байырғы көріністері» (Құрманбаева, 2021) мақаласында қазақ фольклорының еуропалық фэнтезимен ортақ антикалық сарындарын қарастыра отырып, еуропалық фэнтезидегі мифтік образдардың қазақ халық ауыз әдебиетінде прототиптері бар екендігі нақты мысалдармен келтірген. Сонымен қатар, фэнтези жанры оның мифпен, ертегімен және фантастикамен байланысы контекстінде фэнтезиге қатысты төрт негізгі көзқарасты анықтайтын зерттеулер де бар: фантастиканың бір саласы ретінде, ертегі ретінде, мифологияда тамыры бар жанр ретінде және компьютерлік ойындардан туындаған әдебиеттің өнімі ретінде. Зерттеушілер фэнтези – білім мен өнердің сан алуан салаларын біріктіретін синкреттік, динамикалық метажанр деген тұжырымға келеді (Демесинова, 2023).

Сонымен қатар, бүгінгі Еуропа мен Азияда кеңінен тараған фэнтезидің субстанциясы – фольклордан тарайтындығы айқын дәлелденіп, түрлі ғылыми гипотезалар аксиома ретінде ұсынды.

«Бостон» – қырғыздар арасында айтылатын дастан және оның тақырыбы – халық эпостарында кеңінен кездесетін дәстүрлі мотивтер: халық билеген ханның қартайғанша баласыздығы, олардың Құдайға жалынып-жалбарынуының нәтижесінде ғажайып күштердің көмегімен балалы болғаны, болашақ ананың жабайы жыртқыштың жүрегіне жерік болуы, батыр баланың дүниеге келуі, баланың

ерекше табиғаты, қолайлы атты табу, кез келген мақсатта саяхатқа аттануы, батырдың үйленуі, көптеген сынақтарды бастан өткеруі.

Ауызша дәстүрдегі халық шығармаларында оқиғалар көбінесе кейіпкер төңірегінде өрбіп, оның шығармалары мен ерлігі композициялық тұтастық ретінде көрінеді. Бостон дастанында да солай. Эпостың қысқаша мазмұны мынадай: Хан Буубаның ұлы Бостон Шығыс елінің ханының қызы Чезбілекке үйленуге жорыққа аттанады және оған жету үшін ұзақ жолда көптеген кедергілерді жеңеді. Ақыры Чезбілектің әкесі Қадамыш Ханнан рұқсат алып, Чезбілекті әйел етіп алады. Осы кезде Бостонға жау оның туған жерін тұтқынға алғаны туралы хабар келеді. Бұл жағдайға өзінің туған қарындасы Карачач себепші болып, жау ханына үйленіп, халқын, тіпті отбасын да кудалай бастайды. Елін іздеген Батыр Бостон қайтар жолда қызынан басқа мұрагері жоқ Айқан мен Күнқанға күйеубала болып туысқан болады. Ақыры өз халқын тапқан соң, қарындасы Карачачқа алданып, жер астына түседі. Онда да Бостон әділетсіз және қатыгез Дәулерді талқандап, адамдарға еркіндік береді. Ол Чоюн Алп деген ең мықтының Құндыздай атты қызын алады. Алып Қаракұс досының көмегімен жер бетіне шығып, жауларын жеңіп, еліне оралады. Осылайша Бостон төрт хандықтың ортасында бітімгер болып өмір сүреді. Оның төрт ұлы төрт хандыққа мұрагер болады.

Белгілі болғандай, қырғыз халқының ауызша шығармаларының алғашқы үлгілері XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жазыла бастады, бірақ жинақтың көп бөлігі 1920 жылдардан кейін жасалды. «Бостон» кітабының қолжазбалар мұрағатында бір ғана нұсқасы бар. Бұл нұсқа 1985-1987 жылдар аралығында Ақмат Токтогуловтың (1912 жылы туған, Өзген ауданы, Көсетер, 1993 жылы Ош қаласында қайтыс болған) әңгімесінен құрастырылып, мұрағатталды. Ақмат Токтогул – Токтоғұл Қалманбетұлының ұлы әрі шәкірті. Әкесі эпосты атақты эпос жазушы Келдібектің шәкірті болған әкесінен үйренген. Эпостың жер асты дүниесіндегі эпизодтары жағынан қыпшақ тобына жататын дастандардың бірі «Ер Төстікпен» үлкен ұқсастықтар бар. Қырғыздарда Ер Төстік әлі де дастан ретінде айтылса, қазақтарда ертегіге айналған. «Бостонды» эпикалық деңгейге қашан және кім жеткізгені белгісіз. Дастан тақырыбы жағынан қаһармандық-мифологиялық эпостар тобына жатады.

Ертегі-дастандарда кездесетін тұрақты мотивтердің қазіргі фэнтези жанрында жазылған шығармаларда берілуін салыстырмалы, салғастырмалы әдістер негізінде қарастырсақ. Әдебиеттану ғылымында мотивке мынадай анықтама берілген: «Мотив – тақырыптық сарын, қалыптасқан дәстүрлі тақырыптық әуен оқиға желісіндегі кезең. Бірнеше жазушының шығармасында, әр түрлі әдеби нұсқаларда, әр дәуірдің әдебиетінде белгілі бір сарындар қайталанып отырады» (Ахметов, 1998: 232). Ал ертегідегі мотив мифтік мотивтер негізінде құралады, ал оны ертегі құрылымының құрамдас элементі ретінде алуымызға болады. Батырлық ертегідегі кеңістік ерекше қалыпта түсіндіріліп, алғашқы қауымдық адамдардың танымы бойынша әлемді «біздің әлем» және «біреудің әлемі» немесе «тірі» және «өлі» деп бөледі. Өлі адамдар

патшалығы жер астында, суда, аспанда, биік ағашта немесе алыс жерде орналасуы мүмкін. Бұндай әлемнің өзіндік ерекше заңдары болады. Әлемдер арасындағы шекараның қызметін орман, теңіз, өзен, құдық, қалалар, тау, өрт, ағаш немесе басқа да өсімдіктер, шұңқыр, үңгір, т.б. атқарады. Басты кейіпкер осы шекаралардан өткенде ғана басқа әлемге келе алады. Кейде бұл әлемге өту белгілі бір уақытта ғана мүмкін болады. Басты кейіпкер басқа әлемге өту үшін өзге жанама кейіпкерлер де көмектесе алады. Ертегіде мұндай әлем, әдетте, басты кейіпкердің қарсыласы, дұшпаны болып келеді. Бұл жағдайда басты кейіпкер қауіп-қатерлер мен сынақтардан өту үшін физикалық және магиялық іс-қимылдарды қолданады. Барлық сынақтардан өткеннен соң басты кейіпкер үлкен марапатқа ие болады.

Түркі халықтарының ертегілерінде жер астына саяхат мотиві кездескен сюжетте міндетті түрде Бәйтерек, Самұрық құс, Айдаһар бейнесі қатар жүреді. «Қазақта ғаламдық уақыт пен кеңістіктің арасындағы мәңгілік тұтқасы болып саналатын нысаналы белгі – Бәйтерек» (Жұртбай, 2014: 6) деген пікірге сүйене отырып, Бәйтеректің жер асты әлемі мен жер үсті әлемін байланыстыратын күші бар деген тұжырым айтуға болады. «Үш әлемді, яғни бүкіл космосты, үлкен зәулім ағаш түрінде де суреттеу бар. Бұл ағаш көп жағдайда мифтік үш әлемді вертикальды түрде жалғастырып тұрады. Ғылымда оны «әлемдік ағаш» (мировое дерево) немесе «космостық ағаш (космическое дерево)» (Топоров, 2010: 107-108) деп атайды. Ертегілерде кездесетін ағаш бәйтерек, шоқ терек, шынар ағашы әлемдік ағаш деген атауларға ие болады. Атаулары әр түрлі болса да, ағаштың атқаратын функциясы біреу. Ертегіде кейіпкерге кездескен бәйтерек ағашы оқиғаның дамуына өзіндік үлесін қосады. Бәйтерекке кездескен бас қаһарман өзінің дұрыс бағытта келе жатқандығын біледі. Ертегіде үнемі қайталанатын сюжет – Бәйтеректің басында Самұрық құстың ұясы болуы. Басты кейіпкер бәйтерекке жақындағанда балапандар жанұшыра шырылдай бастайды. Сонымен қоса, тура сол сәтте балапандарды жеуге айдаһар немесе сұр жылан ағаштың басындағы ұяға қарай өрмелеп бара жатады. Мұны көрген батыр сол сәтте қаруын алып айдаһарға беттейді. Көбінесе ертегілердегі бұл сюжетте батырға айдаһарды не сұр жыланды жеуі оңайға түседі және батыр міндетті түрде дұшпанын өлтіреді. Тағы бір жиі қайталанатын мотив – батыр айдаһарды жеңген соң ғана балапандардың анасы яғни Самұрық құстың ұшып келуі. Дәл айқас үстінде ұшып келген Самұрық құс туралы ертегі кездеспейтіні мәлім. Самұрық құсқа балапандарын аман алып қалған батырдың өтінішін орындауға тура келеді. Батырдың айтатын өтінішін тек қана Самұрық құс орындай алады. Тек Самұрық құс қана жер асты әлемінен жер үстіне жеткізе алатын күшке ие. Бәйтерек, Айдаһар, Самұрық құс, жер астына түсу мотивтері Ер Төстік, Керқұла атты Кендебай, Құлатай Батыр, т.б. батырлық ертегілерде кездеседі.

Авторлар әдетте жер асты әлемін жер бетіндегі адамзат өміріне қарама-қайшы сипатта, яғни бақытты өмір сүретін фантастикалық және мистикалық кеңістік ретінде көрсетеді. Қаламгерлер мұндай фантастикалық уақыт пен кеңістікті шынайы адамзаттың өмірі өтіп жатқан жер бетіндегі әрекеттерді көрсету үшін модельдеген.

Осы жер асты әлемінде оқиғаның орын алуы барысында екінші бір мотив көрініс табады. Ол – белгілі бір жануардың бас кейіпкерді жұтып, қайта құсуы арқылы оған керемет қасиет дарытуы. Қырғыз халқының «Бостон» дастанында Алып Қара Құстың Бостонның аждаһаны өлтіріп, балапандарын аман алып қалғандығы үшін алғысы ретінде батырды жұтып қоятындығын көреміз. Алайда балапандары Алып Қара Құстың бұл ниетінен бейхабар болып, екі ұртына жармасып, жырып кіріп, Құс Бостонды құсып қояды. Сонда ол:

Мүддеме мен жетпедім,
Әрең екі рет сіңірдім,
Үш жолы мен сіңірсем,
Отқа күймес қыламын,
Суға батпас қыламын.
Найза шапса теспеген,
Балта шапса өтпеген,
Құрыш болатты шығарам,
Деген ойым бар еді
Ойымды толық түсінбей
Шала қылып қойдыңдар.
Алып Бостонға қарасаң,
Көк темір қылып тастады (Yıldız, 2009: 262-263)

«Алтын тостағанды іздеу. Бату және оның достары» повесінде Жыландар елінде жылан патшасы өзінің қызын құтқарғаны үшін сый ретінде Батуды екі рет жұтып құсады, бастапқыда «өлген жерім осы болар» деп ойлаған бас қаһарман кейіннен осының әсерінен «белін буып тұрған дәл Аспаранікіндей белдікте қынапталған қылыш пен қанжар ілінген. Арқасындағы қорамсаққа жақ (садақ) пен жебе (оқ) салынған. Батудың өзі бастан-аяқ шарайна бекітілген иінішті сауыт (кіреуке) киінген. Сол қолының қарына қалқан байланған. Басын – дулыға, қолдарын – қоллық, аяқтарын бұтырлық қысып тұрды.

- Нағыз ер жауынгердің бойында, қолдың бес саусағындай, бес қаруы болуы шарт. Бұл – қайырымдылығың үшін саған тартқан сыйым.

Алайда Бату ертегілерде бәрі де үш мәрте болатынын ескере отырып, неге үшінші рет жұтпағанын сұрағанда, Жылан патшасы :

- Егер мен үшінші рет жұтсам, жаның мен тәнің темірге айналады. Осыған риза бол. Жауынгер бол, бірақ жендет болма, – дейді (Наурызбаева, Калаус, 2018: 77-78).

Байқасақ, Бостон дастанында да, қазіргі фэнтези шығармада да белгілі бір жануардың адамды жұтып құсу арқылы керемет қасиетті сыйға тарту мотиві берілген. Бірақ фольклордағы алып құстың міндеті тек бітімгершілікпен ғана шектелмейді, оның сұңғыла әрі жұмбақ бейне екендігі байқалады. Мәселен, ол адамды жұтып қойып, оны мүлдем өзгерткен күйі аузынан кері шығарып тастайды. Демек мұндай құстың өзі бір жағынан алғанда, нақ жаратушының өзі, сондай-ақ инициациялық функцияларды да атқарады. Ер Төстік алып бәйтеректің жанында Самұрықтың

балапандарын жалмап қоймақшы болған айдаһарды өлтіреді, тек содан кейін барып оны Самұрық жұтып қойып, қайта түкіргенде денесі қайтадан өзгеше болып жаратылып шығады. Мұндай әрекеттер сакральдық ерекшеліктер және ишараттар арқылы діни нышандық өлім мен қайта тірілуге қатысты синкреттік ежелгі ғұрыпты еске түсіреді. (Жақсылықов, 2020).

Айдаһар, жылан бейнесі дүниежүзінің көптеген халықтарының, әсіресе көшпелі түркілер фольклорында жиі ұшырасады. Анығында бұл кейіпкер көбіне тек жаман жағынан суреттеледі. Алайда кейбір халықтардың мифологиясы мен ертегілерінде жақсы жағынан да көрініс табып отырады. Мысалы, түркі халықтарында жылан киелі хайуан ретінде бейнеленеді. Түркі халықтарының ежелгі наным-сенімдерінде жылан өлмейтін немесе өліп-тірілетін сиқырлы күш ретінде сақталған. Ертегілердегі жалмауыздың батырды жұтып қайта құсуы, жыланның адам денесін аралауы, алтынды жерді қоритындығы туралы ырымдар жақсы сақталған. Қазақтарда «жыланды жеті рет кессең де кесірткедей жаны бар» дейтін мәтел бар. Түркі халықтарының мифтері мен ертегілерінен жыланның киелі, жарылқаушы рух бейнесінде көрініс табуы жиі ұшырасады.

Байқағанымыздай қиял-ғажайып ертегілердің, дастандар мен фэнтези шығармалардың оқиғасы қиял негізінде құрылады, өмірде мүмкін емес нәрселер жайында баяндалады. Негізгі кейіпкерлері қиялдан туған жалмауыз кемпір, жезтырнақ, мыстан кемпір, алып дәу, өз жерін қорышы қандай да бір мақұлықтар («Бостон» дастанында Алып Қара Құс пен қырдың қызыл түлкісі) және солармен күрескен бас қаһарман батырлар болып табылады. Сонымен қатар бас қаһарманға мақсатына жету жолында көмектесетін қанатты тұлпарлар, құстар да қиялдан туған бейнелер. Қиял-ғажайып ертегілері адамдардың арман-тілегі мен ой-қиялын көрсетеді, келешекке деген сенімін білдіреді. Ертегі, дастандардың бас кейіпкері мақсатына жету үшін жолында кездескен барлық кедергілерді ақылмен, айланымен, достарының көмегімен жеңіп отырады. Мәселен «Бостон» дастанында Бостон мен Қарабоз жер астында болған уақытта әуелі Саққұлақ (Жер тыңдар мамыт), одан соң Көреген және Көлтауысарға жолығып, олармен достасады. Бостон жер асты әлемінде жезкемпірдің 5 ұлын өлтіріп, олар азапта ұстап отырған халықты азат ету жолында үш досының көп көмегі тиеді. Шойын Алыппен күрес алдында Саққұлақ оған дұшпанының астында дүлдүлі Қарабоздан алты есе үлкендігін оның дүбірінен-ақ біліп, алдын ала хабардар етеді. Көреген де Шойын Алыптың қайда жүргендігін біліп беріп көмектеседі. Сондай-ақ Бостон жер үстіне шығар уақытта осында қалған жары Құндызайды үш досына өзі қайта келіп алып кеткенше аманат етіп тапсырады. Осы мотивтен адамға дос күштерден адамзаттың арманын тануға болады. Мысалы, «алты айлық жерді алты аттайтын тұлпар», айшылық жерге лезде жеткізетін ұшатын кілем, көреген мамыт, саққұлақ, желаяқ сынды кейіпкерлер – адамның ұлы армандарынан туындаған. Адам аяғы баспаған жерді көрсем, танысам, табиғат құпиясын ашсам деген арманынан туған дүниелер ертегі-дастандарда орын алған.

Олардың алға қойған негізгі мақсаты – табиғаттың тылсым күштерін жеңу. Адамдарға жамандық ойлайтын Бектөре, Темірхан, Шойынқұлақ, Мыстан кемпір

тәрізді жауыздың иелерінен үстем шығып, оларды қалай да өздеріне бағындыру болғандықтан, бас қаһарманға көмекші әр түрлі жолдастар, серіктер береді. Әр түрлі жауыздықтардың ұясы болған адам баласына қастық қана ойлайтын кейіпкерлер Бектөре, Шойынқұлақ, Темірхан, пері, жын, дию, мыстан кемпірлер қаншама күшті, айлакер болса да, бас кейіпкерден жеңіледі. Адамдар жақсылықты күтеді, келешекке сенеді.

4. Зерттеу нәтижелері

Қазақ батырлық ертегілерінде қайталанатын жер астына түсу, Бәйтерек, Айдаһар, Самұрық құс туралы сюжеттер басқа халықтардың да ертегі, дастандарында жиі кездеседі. Жоғарыда келтірілген сюжеттерді тек қазақ батырлық ертегілерімен шектеп қана қоймай, компоративистік талдау негізінде Қырғыз халқының «Бостон» дастанында да кездесетінін анықтадық. Дастанда жер жырттығын жамап отырған Жезкемпірдің жер астына ырғып түсіп, Бостонның артынан қуып түскенімен жоғарыда аталған сюжеттер мен мотивтер желісі басталады (Yıldız, 2009: 250-314). Бостон жер астында болған уақытта оны жер үстіне шығарушы Алып Қара құспен достасуы жоғарыда атап өткен «Бәйтерек-Айдаһар-Самұрық құс» сюжеті айна қатесіз орын алады. Сондай-ақ осы сапары барысында Бостон Жер Тыңдағыш (Саққұлақ), Көреген және Көлтауысар мамыттармен достасады. Бірнеше жыл бойы жер астында құлдықта жүріп, Мыстан Кемпірдің ең күшті, ең алып баласы Шойын Алыпты оның өгей қызы Құндызайдың көмегімен өлтіріп, жер астындағы мақсатына жетіп, жер үстіне шығып сапарын жалғастырады.

Дәл осылайша қазіргі фэнтези әдебиеттерде де жердің қақ айырылуы, қалықтап ұшып жердің астына түсуі сынды мистикалық және фантастикалық мотивтер белсенді қолданылады. «Ертөстік» ертегісінде Ертөстіктің аты Шалқұйрықтың шабысына шыдамай, қара жер қақ айырылып, батыр атымен бірге жер астына түсіп кететін еді. «Ертөстік» ертегісінде Ертөстік Бапы деп аталатын жыландар ордасына тап болса, фэнтези шығармаларда сюжет авторлық интерпретациясы негізінде ерекше трансформацияға ұшырағандығы байқалады. «Алтын тостағанды іздеу» фэнтезиінде жер асты әлеміне кейіпкерлер екі рет түседі және әр жолғысы әр түрлі сипатталады. Алғашқы түскен үңгірде әлдеқашан о дүниелік болған шейіттердің аруақтары осы үңгірде аруақтар еліне сапар шегетіндігімен басталған оқиға бас қаһармандар Аспара мен Батудың осында Мыстан кемпірмен айқасына ұласады. Және мұндағы жер асты әлемі мотиві түркі ертегі-дастандарындағы сияқты кейіпкерлердің ержүректік, батырлық сынды қасиеттерін көрсету мақсатында көрініс табады. Ал екінші жолы Бату жер асты еліне (Наурызбаева, Калаус, 2018: 66), яғни Жыландар патшалығына үңгір арқылы түседі. Шығармада жер асты әлемінде жыландар өмір сүреді. Және Бату ол жерге жыландар патшасы Бапы ханмен кездесу үшін түскен болатын. Сондай-ақ Рүстем Сауытбайдың «Шокоәлем» роман-фэнтезиінде де кейіпкерлер ойнап жүріп, байқаусызда үңгірге түсіп кетіп, мүлдем басқа Шокоәлемге тап болатыны бар. Ескере кететін бір жәйт «Бостон» дастанында да, қазақтың батырлар жырларында да әдетте бас қаһарман жер астына мыстанның жамап отыратын жер жырттығы

арқылы түсетін. Яғни қазіргі фэнтези шығармаларда жер үсті әлемі мен жер асты әлемін байланыстырып тұрушы жер жыртығы авторлық өзгеріске ұшырап, оның рөлін тылсым үңгір атқарып келеді. Фэнтези авторлары ертегі-дастандарға қарағанда туындыларын шындыққа жақындау етіп баяндауға тырысады.

Авторлар өз шығармаларына мистикалық, фантастикалық мотивтерді енгізе отырып, кейіпкерлерін күтпеген жағдайға салады. Осы арқылы олардың шынайы мінезін, сыртқа шықпаған ішкі қасиеттерін ашуға тырысады. Осы тақырыпқа байланысты жазылған мақала авторлары қаламгерлердің мистикалық, фантастикалық мотивтерге көбірек жүгінуі адамның ирреалды әлемге деген қызығушылығының және өз ақыл парасатының сыртында не тұрғанын анықтауға деген талпынысының артып келе жатқандығынан екендігін көрсеткісі келген.

Түркі халықтары үшін аса құнды болып табылатын жыр-дастандар сюжеттік құрамы жағынан бірнеше қатпардан тұрады және әр заманның көрінісін қамтиды. Мұнда адамзаттың алғаш рет қауымдасып өмір сүрген шағындағы анимистік, тотемистік нанымдар мен ұғымдар көмескі елес түрінде сақталып, көркемдеуіш құрал қызметін атқарады. Мысалы, дүниедегі нәрсенің бәрінің жаны бар, олар да адам тәрізді өмір сүреді, сөйлейді деген анимистік ұғым бұл жырларда бас қаһарманның сенімді серігі, астындағы тұлпарының ерекше екенін айту үшін әдемі көркемдеуіш құрал ретінде қолданылып, тыңдаушыға зор әсер етеді. Мәселен, Бостон қиналған шақта Қарабозбен сырласады, сонда Қарабозға адамша тіл бітіп, ол әрдайым батырға ақыл беріп, шешуші сәттерде әрдайым көмектесіп отырады. Сол сияқты алғашқы қауымда пайда болған тотемистік түсінік те бұл дастандарда өзгеріп, батырдың тегін адам емес екендігін, оның айрықша қасиетті болатынын ескерту үшін көркем құрал ретінде қолданылған. Дәл осы мотив қазіргі фэнтези шығармаларда да кеңінен қолданылып жүр. Сөзімізге дәлел ретінде келтірсек, Рүстем Сауытбайдың «Шокоәлеміндегі» бас қаһармандарға қиын сәтте көмектесіп, жол көрсеткен қоян бейнесі, «Бату және оның достары» шығармасындағы Жезтырнаққа айналған Самұрық құс, қанатты пырақ, «Гарри Поттердегі» жартылай бүркіт, жартылай ат кейпіндегі Гиппогриф, үй эльфі (Добби) және т.б. Алайда дастандардағы бұл мотивтің фэнтези шығармаларында біршама өзгергенін байқаймыз, өйткені фэнтезидегі аталмыш жануарлар көмекші ретінде көрсетілгенімен, олар фольклорлық дастандардағыдай адамша сөйлеу қабілетіне ие емес. Фэнтези шығармалардың авторлары жасаған сиқырлы қоғамдастық әлемі негізінен фольклорлық дәстүрге негізделген. Кейіпкерлердің мінезі мен өмір салты, сондай-ақ басты кейіпкерлердің бейнесі халық ертегі-дастандарынан алынған. Фэнтези авторлары өз кітаптарында түркі аңыздарының, мифтерінің көптеген элементтерін қолданған. Түркі фольклорының элементтері авторлардың шығармаларында шешуші рөл атқарады.

5. Қорытынды

Жалпы алғанда, қазіргі қиял әлемнің фольклорлық және заманауи суреттерін және шындықты жеке авторлық түсінуді біріктіреді деген қорытынды жасауға болады.

Қорытындылай келе, ертегілерде тұрақты қайталанатын жер астына түсу мотиві кейбір батырлық ертегілердің туындауына алып келді. Батырлық ертегілерде мифопоэтикалық сананың, мифтік мотивтер мен бейнелердің көрінісі өз орнын сақтап келеді. Қай батырлық ертегіні алып қарасақ та, ондағы басты кейіпкер қанша қиындық көрсе де, жер бетіне шығуға деген талпынысы ертегінің сюжетін жандандырып отырады. Жалпы ескі дәуірлерден жеткен ертегі мен аңыздардан мифтік танымның, мифтік мотивтің көрінуі заңдылық. Ертегілердегі басты кейіпкерлердің жер астына тап болуы, түрлі зұлым күштермен айқасуы – мифтік танымнан туындаған түсінік.

Осылайша, фэнтезидің ертегі-дастандардағы сюжет және мотивтер дәрежесі мен сипаты туралы сұрақ қоя отырып, біз келесі тұжырымдар жасаймыз: 1) фэнтези жанры ертегі-дастандар парадигмасында дамиды; 2) фэнтези мен ертегі-дастандардың ұқсастықтары өте көп, бірақ айтарлықтай айырмашылықтар да жетерлік. Талдау көрсеткендей, батырлық дастандардағы сюжеттер желісі мен фольклордық, мифологиялық сарындар батырлық фэнтези (героический фэнтези) жанрының негізі десек те болады. Фэнтезиде барлық ертегі-дастандардың мотивтері, сюжеттері реалистік сипатқа ие болады, нақты белгілермен толықтырылады. Біртұтас заманауи әдеби кеңістікте болу фэнтези мен ертегіні жақындастырды, екі жанрды да шексіз кеңейтуге және әртараптандыруға мүмкіндік берді, бірақ олардың арасында теңдік белгісін қою мүмкін емес.

Әдебиеттер:

1. Ахметов З.З. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құрастырушылар: З. Ахметов, З. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
2. Аслан Жақсылықов. Шаманизм мен фольклор. – 2020. – URL: <http://madenportal.kz/article/4554>
3. Әліәкбар Ә. Ә. Қазақ фэнтезиі. 2012 [Электронды ресурс]. – Кіру режимі: <http://makala.kz/adebiet/aza-fentezii/>
4. Cevirme H. The Developmental Phases of Phases Turkish Tale // *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 46, 2012, 3093–3096. ISSN 1877-0428. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.06.017>
5. Демесинова А., Кажобаева Г. Фэнтезидің миф, ертегі, фантастикамен үндестігі және айырмашылығы мәселелері // *Керуен ғылыми журналы*. – 2023. – 81(4). – 161–173. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-13>
6. Ибрагим А., Карбозов Е. Қазіргі фэнтези шығармаларда фольклорлық сарындардың көрініс табуы // *Торайғыров университетінің хабаршысы. Филологиялық серия*. – 2023. – № 3. – 98–109 б. <https://doi.org/10.48081/XPUF9857>
7. Jackson Rosemary. *Fantasy: The Literature of Subversion*. – London: Routledge, 1981.
8. Жұртбай Т. Мәңгілік аңсар. Зерттеулер / Т. Жұртбай – Алматы: Орхон, 2014. – 260 б.
9. Култанбаева Н. К., Исакова С. С., Әлімбек Г. Р. Ұлттық танымның ертегі дискурсындағы көрінісі (қазақ, орыс және араб материалдары негізінде) // *Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы*. – 2021. – № 4 (104). – 91–97. <https://doi.org/10.31489/2021ph4/91-97>
10. Курманаева А. Ж., Ербол Бимуратұлы Бейілхан. Қазақ мифтік кейіпкерлері күні // *Молодой ученый*. – 2021. – № 28 (370). – С. 209–211. – URL: <https://moluch.ru/archive/370/83094/> (дата обращения: 28.06.2023).
11. Наурызбаева З., Калаус Л. Алтын тостағанды іздеу: Бату мен оның достарының бастан кешкендері. Повесть. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2018. – 233 б.
12. Sullivan III C. W. *Welsh Celtic Myth in Modern Fantasy: Contributions to the Study of Science Fiction and Fantasy*. – Greenwood Press, 1989. – 197 p.

13. Топоров В.Н. Мировое дерево: Универсальные знаковые комплексы. Т. 1. / В.Н. Топоров. – Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2010. – 448 с.
14. Worley Alec. Empires of the Imagination. – London: McFarland, 2005.
15. Yıldız Naciye. Kırgız Destanları 7 Boston (haz. Akmataliyev vd.). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

References:

1. Ahmetov, Z., & Shanbaev, Z. (1998). Adebiettanu. Terminder sozdigi [Literary criticism: glossary of terms]. Almaty: Ana tili.
2. Aliakbar, A. A. (2012). Qazaq fentezii [Kazakh fantasy]. <http://makala.kz/adebiet/aza-fentezii/>
3. Aslan, Zhaqsylyqov. (2020). Shamanizm men fol'klor [Shamanism and folklore]. <http://madeniportal.kz/article/4554>
4. Cevirme, H. (2012). The developmental phases of phases Turkish tale. Procedia – Social and Behavioral Sciences, 46, 3093–3096. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.06.017>
5. Demesinova, A., & Kajibaeva, G. (2023). Fentezidiñ mif, ertegı, fantastikamen ündestıgı jäne ayırmaşylyğy мәseleleri [The problems of harmony and differences between fantasy and myth, fairy tale, fiction]. Keruen ғылыми журналы, 81(4), 161-173. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-13>
6. İbragim, A., & Karbozov, E. (2023). Qazırğı fentezi şyğarmalarda fólklorlyq saryndardyñ kórinis tabuy [Reflection of folklore motives in modern fantasy literature]. Toraıǵyrov universitetiniñ habarşysy. Filologialyq seria, 3, 98–109. <https://doi.org/10.48081/XPUF9857>
7. Jackson, R. (1981). Fantasy: The literature of subversion. London: Routledge.
8. Kultanbaeva, N.K., Isakova, S.S., & Álimbek, G.R. (2021). Últtyq tanyymnyñ ertegı diskursyndağy kórinisı (qazaq, orys jäne arab materialdary negızinde) [Manifestation of national knowledge in fairy-tale discourse (based on the materials of Kazakh, Russian and Arabic languages)]. Qarağandy universitetiniñ habarşysy. Filologia seriasy, 104(4), 91–97. <https://doi.org/10.31489/2021ph4/91-97>
9. Kurmanaeva, A.Zh., & Bejilhan, E.B. (2021). Qazaq miftik kejpkerleri kyny [The day of Kazakh mythical characters]. Molodoj uchenyj, 28(370), 209-211. <https://moluch.ru/archive/370/83094>
10. Naurzbaeva, Z., & Kalas, L. (2018). Altyn tostagandy izdeu: Batu men onyn dostarynyn bastan keshkenderi [Searching the golden bowl. Adventures of Batu and friends]. Almaty: Qazaq jenciklopedijasy.
11. Sullivan, C.W.III. (1989). Welsh Celtic myth in modern fantasy: Contributions to the study of science fiction and fantasy. Greenwood Press.
12. Toporov, V.N. (2010). Mirovoo derevo: Universal'nye znakovye kompleksy [World Tree: Universal sign complexes]. Moskva: Rukopisnye pamyatniki Drevnej Rusi.
13. Worley, A. (2005). Empires of the imagination. London: McFarland.
14. Yıldız, N. (2009). Kırgız destanları 7 Boston (haz. Akmataliyev vd.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
15. Zhurtbaj, T. (2014). Mangilik angsar. Zertteuler [Eternal desire. Researches]. Almaty: Orhon.